

Павло КЛІЩИНСЬКИЙ

старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Анатолій ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-

Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**ШПИГУНОМАНІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

З початком Великої війни стихійна шпигуноманія стала звичним явищем для більшості воюючих держав. У цьому контексті слушною є думка Т. Лазанської про те, що на відміну від західних урядів, які намагалися зупинити цю стихію, правлячі кола російської імперії побачили в ній союзника у боротьбі із зовнішньою і внутрішньою загрозою безпеки держави. Імперський уряд, узаконивши у 1915 р. масове примусове виселення чужорідних елементів з прифронтової смуги у внутрішні губернії, де їх утримували під суворим наглядом поліції, намагався таким чином мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, але й духовні сили народу [1, с. 90].

Територія Правобережної України, зважаючи на її прифронтовий статус та стратегічне розташування, стала місцем протистояння спецслужб різних країн. Специфіка розвідувальної діяльності тут, на думку В. Милька, позначалась у прагненні одних принести користь своїй державі, й отримати з цього особисту матеріальну вигоду збираючи і передаючи важливу військово-стратегічну інформацію, а інших – скрізь вбачати іноземних шпигунів або просто писати доноси для зведення особистих рахунків [2, с. 30]. Зважаючи на це, атмосфера неприязні за національною ознакою та пошуки «ворожих елементів» набула значних масштабів вже у перші дні війни. Контррозвідка Головного управління Генерального штабу підготувала «короткі відомості про організацію іноземної розвідки», які були частиною програми занять старших наглядачів контррозвідувальних відділень. Серед іншого, у документі акцентувалося на п'яти групах ворожих агентів: 1) військові чини, 2) спеціально підготовлені найманці, 3) приватні особи, 4) працівники комерційних та інших підприємств, 5) дипломатичні й консульські представники [2, с. 32].

Одним з проявів шпигуноманії в регіоні стало формування нормативно-правової бази як підстави для переслідування та утисків «потенційних шпигунів», до яких, здебільшого, відносили громадян «ворожих» країн і євреїв.

Вже 28 липня 1914 р. з'явилася постанова Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора Ф. Трепова, за якою місцеві органи влади мали з'ясувати кількість німецьких та австрійських підданих у своєму регіоні [3, арк. 3]. 29 липня вийшов наказ начальника Генерального штабу полковника Нікольського, в якому всі австрійські та німецькі піддані чоловічої статі віком від 18 – до 45 років кваліфікувалися військовополоненими та мали бути арештовані і вислані за межі районів у яких був введений воєнний стан. Хворі та нездатні до військової служби заслання не підлягали, але були позбавлені права виїзду за кордон [4, арк. 190]. У наказі від 30 липня австрійські та німецькі запасні чини визнавалися військовополоненими і мали бути виселені за межі Європейської росії і Кавказу у В'ятську, Вологодську і Оренбурзьку губернії, а з Сибіру – в Якутську область. Арештовані з доказами у шпигунстві піддавалися суду, а заарештовані лише за підозрою у цьому злочині, але за відсутності доказів, висилалися у вищезазначені регіони [4, арк. 121]. Австрійським і німецьким консулам дозволялось виїхати на батьківщину за умови, що проти них не було порушено справи у шпигунстві. В такому разі їх не випускали за кордон і подальшу їхню долю вирішувало Міністерство закордонних справ.

Встановлювався також пильний нагляд за австрійськими і німецькими дезертирами, що потрапили на територію росії ще до початку війни [4, арк. 121 зв.].

1 вересня губернатори Правобережжя отримали наказ товариша (заступника) міністра внутрішніх справ В. Джунковського, яким заборонялося виселення іноземних підданих у місцевості, які були на воєнному стані, або в ті, що входили до театру воєнних дій [5, арк. 67]. Реалізація на практиці цих документів в умовах війни була невідкладною. До прикладу, вже на початку вересня 1914 р. начальник поліції Подільської губернії доручив підлеглим терміново надати йому списки австрійських і німецьких підданих, які володіли в межах губернії промисловими чи торговельними підприємствами з детальним описом цих підприємств [6, арк. 63]. А вже 18 жовтня 1914 р. на ім'я Подільського губернатора надійшла телеграма від Головного начальника Одеського військового округу генерала М. Ебелова, в якій останній, посилаючись на наказ Верховного головнокомандувача, вимагав всіх німецьких підданих негайно вислати за Волгу: осіб віком від 18 до 45 років в обов'язковому порядку, а старших – лише у разі їх «сумнівної лояльності». Канцелярія губернатора також мала подати список тих німецьких та австрійських підданих, котрі володіли підприємствами та іншим майном і викликали підозри у ворожому ставленні до росії [5, арк. 9]. В грудні 1914 р. указом Міністерства юстиції було порушено питання про конфіскацію на користь держави всього майна осіб, винних у державній зраді в місцевостях, де було оголошено воєнний стан [5, арк. 18]. Під дію указу підпадали всі австрійські піддані, звинувачені у державній зраді, а також ті, проти яких подібне звинувачення не висувалось, але про яких було «точно відомо», що вони відвідували ворогуючі з росією держави (з уточненням яку саме), чи покинули країну, переїхавши туди з початком військових дій або слідом за ворожими військами. Конфіскувалося також майно в осіб, котрі вступили у ворожих країнах на службу, російських підданих, члени сімей яких були звинувачені в державній зраді або помічені у вищезазначених діях; іноземці, проти яких висувались передбачені указом звинувачення [5, арк. 18].

3 лютого 1915 р. набула чинності постанова Головного начальника Київського військового округу генерал-ад'ютанта В. Троцького, за якою всі німецькі, австро-угорські і турецькі піддані, які до того часу були залишені на проживання в межах військового округу, без урахування віку і статі, мали виїхати за межі імперії не пізніше 28 лютого 1915 р. [7, арк. 67]. Їм видавали спеціальні перепустки для безперешкодного доїзду до прикордонних пунктів [7, арк. 67]. Дружинам та дітям військовозобов'язаних, виланих раніше, видавалися закордонні паспорти у разі відсутності до них претензій з боку поліції [8, арк. 88].

На початку червня 1915 р. виходить новий указ головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерала М. Іванова про примусове виселення всіх підданих ворожих росії держав не слов'янських народностей без урахування віку і статі, які проживали в Подільській губернії до оголошення мобілізації чи прибули в край вже після мобілізації, але не з Галичини, а також підданих ворожих росії держав слов'янських народностей лише чоловічої статі призовного віку (від 17 – до 45) за умови проживання в краї до оголошення мобілізації або прибуття на проживання протягом війни, але не з Галичини [4, арк. 50 зв.].

Іноземці, які не хотіли залишати території Правобережної України, мали написати про це клопотання на ім'я своїх губернаторів, у яких вказати своє підданство, віросповідання, національність, вік, рід занять, суспільне становище і благонадійність, період проживання в межах губернії [4, арк. 50 зв.]. В результаті розгляду таких клопотань багатьом австрійським і німецьким підданим було дозволено залишитися в місцях проживання під наглядом поліції. Наприклад, в

м. Кам'янці-Подільському таких осіб було 59 австрійської національності [4, арк. 18-19] і 29 – німецької (дозвіл Головного начальника Київського військового округу від 5 червня 1915 р.) [4, арк. 15–16]. Всього ж рішенням Подільського губернатора від 3 червня 1915 р. за межі губернії вивезено 187 австрійських і 13 німецьких підданих [4, арк. 25–26 зв.].

Механізм реалізації виселення потенційних «шпигунів» з прифронтових губерній Правобережжя передбачав переправлення їх до Києва, а далі, за розпорядженням етапних комендантів, окремими партіями вглиб імперії. Однак нерідко цей процес суттєво гальмувався перевантаженням залізниці. Тому примусово виселені часто залишались у місті на тривалий час, здебільшого при поліцейських відділеннях. Розраховані на мирний час, останні були непридатними для утримання великої кількості людей. У ситуації що склалася, начальник Київського військового округу дозволив польському та єврейському благодійним товариствам утворити так звані приватні арештні будинки. Проте і ці приміщення (1 польське і 2 єврейських) за короткий час були переповнені. Зокрема, в одному з єврейських арештних будинків, розрахованому на 100 осіб, тимчасово утримувалось до 2 тис. арештованих [9, арк. 318–319].

Пошук ворожих агентів охопив найрізноманітніші сфери. В системі освіти мова йшла не лише про управлінську вертикаль, а й викладацький і учнівсько-студентський склад. Наприкінці серпня 1914 р. вийшла постанова Міністра народної освіти, згідно з якою з 23 серпня учні австрійської та німецької національності, а з 27 серпня – чеської були звільнені від відвідування уроків. З 3 вересня позбавили можливості навчатися студентів до їх переходу у російське підданство [10, арк. 20]. Указом Ради міністрів від 13 вересня 1914 р. припинявся прийом австрійських та німецьких підданих до навчальних закладів російської імперії [10, арк. 49].

2 листопада 1914 р. росія оголосила війну Туреччині. Наказом по військовому відомству від 14 листопада 1914 р., у зв'язку із вступом у війну останньої, вищезазначені заходи почали вживатися і до турецького населення регіону. З 12 лютого 1915 р. дія цього наказу, за рішенням царя, поширювалась на цивільних турків. Всім російським військовим заборонялось носити ордени та інші військові нагороди які вони отримали від турецького уряду [11, арк. 86].

Після приєднання у жовтні 1915 р. до «центральної держави» Болгарії, Міністерством внутрішніх справ було розроблено правила, якими в подальшому користувалися для виселення болгарських підданих. Згідно з ними, всі болгари, що проживали в місцевостях, у яких було введено воєнний стан та включених до театру військових дій, виселялися у Воронежську, Казанську, Калузьку, Пермську, Рязанську, Тамбовську і Тульську губернії [12, арк. 76–76 зв.]. Решта болгарського населення, що проживало поза межами театру військових дій, залишалось у місцях проживання під суворим наглядом поліції [12, арк. 76 зв.]. 7 травня 1916 р. було прийнято закон про підпорядкування всіх болгарських установ, товариств і підданих дії всіх обмежуючих розпоряджень, виданих стосовно ворожих організацій і підданих німецького походження. З того часу всі пільги, якими користувалися болгарини на території росії, скасовувались [12, арк. 76].

Свою роль у розпалюванні шпигуноманії, ксенофобії і антисемітизму відіграла преса. Вже з перших днів війни в газетах, що виходили в губерніях Правобережної України, з'явилися статті про «австрійську орієнтацію» євреїв, які начебто шпигували на користь ворога, зустрічали його «хлібом-сіллю» і постачали провіантом, повідомляли про склади зброї в синагогах, сигналили ворожим аеропланам з дахів єврейських будинків тощо [13, 14, 15]. На переконання жандармів, крім шпигунства та спекуляції, єврейське населення в прифронтових районах займалося активною агітацією на користь ворога і на його кошти [16, арк. 71]. З цим пов'язували зростання кількості випадків добровільної

здачі в полон російських військових, що прибули на фронт для доукомплектування військ [16, арк. 178].

Таке негативне ставлення до євреїв з боку населення, і особливо солдатів діючої армії, наводить на думку, що всі ці звинувачення мали на чомусь базуватися. «Солдати, що прибувають з фронту розповідали, що у військах надто негативне ставлення до євреїв, які постійно шпигують. Воно й зрозуміло, якщо комусь і хочеться потрапити під владу німців – то це їм» [17, арк. 2218], – читаємо в листі з Києва в Москву. Подібні настрої часто зустрічалися і приватному листуванні вояків і жителів прифронтових губерній Правобережної України. Ось уривок одного з них: «Що стосується єврейського питання, то можу сказати, що немає такого юдофіла, який би після закінчення війни не став непримиренним антисемітом. Все шпигунство, сигнали ворогові, покривання складів ворога і видача нас – все це справа рук місцевих євреїв. І це не голослівні звинувачення, а такі, що базуються на документальних даних. Доходить навіть до смішного: тільки-но австрійці виходять з якогось містечка, як все життя в ньому завмирає. Причому, при австрійцях все було нормально – вирувала торгівля, все було. А через 1–2 години вступаємо ми, і все зникає» [17, арк. 2203]. У листі з діючої армії знаходимо: «Моторошно дивитись, що тут роблять з бідними євреями. В місцевостях, де знаходяться наші позиції, євреїв поголовно виселяють. Куди їм діватися – нікого не хвилює: короткий наказ: «Негайно геть!», і горе тому, хто його не виконає. Першою ознакою «шпигуна» була єврейська національність, – інших доказів не потрібно було. Цікаво те, що ні у військовому середовищі, ні серед місцевого населення не було помітно співчуття до євреїв, лише чути: «Так їм і треба» [17, арк. 2227]. Тому не дивно, що на початку війни більшість єврейського населення разом із німецькими та австро-угорськими підданими масово залишали місця постійного проживання перебираючись у тиллові губернії росії. З Правобережжя заарештованих євреїв під охороною відправляли в Полтавську губернію. Решта єврейського населення могла проживати в смузї осілості на лівому березі Дніпра, за винятком Кримського півострова [18].

З боку обох протиборчих сторін робились спроби вирішення проблеми інтернованих. 24 серпня 1914 р. генерал-квартирмейстер Головного управління Генерального штабу генерал-майор Н. Монкевіц довів до штабів військових округів інформацію про те, що з німецькою стороною досягнуто згоди про звільнення і безперешкодне повернення на батьківщину всіх затриманих підданих, крім офіцерів (в тому числі відставних) і військовозобов'язаних з 17 до 45 років. Суворо був регламентований також порядок повернення раніше висланих «ворожих підданих» непризовного віку, тобто до 18-ти і старше 65 років. З 14 жовтня відповідальність за це, а також звільнення від депортації таких осіб покладалася на місцевих губернаторів. За звільненими (з 21 листопада) встановлювалося обов'язкове стеження [12, арк. 50]. Однак лише деяким інтернованим вдалося скористатися наданою можливістю виїхати. Це пояснюється не тільки опором військового керівництва на місцях, але і тим фактом, що батьківщиною і місцем постійного проживання для більшості «ворожих підданих» була росія. Решта ж намагалися отримати російське підданство і таким чином уникнути переслідувань.

За умовами Брест-Литовського мирного договору 3 березня 1918 р. депортовані мали повернутися на колишні місця проживання або виїхати безперешкодно в свої країни (ст. 18, 21, 22 додаткового договору). У договорах з Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною обумовлювалися звільнення і репатріація підданих цих держав з повною компенсацією їм збитків. Однак, як свідчать дослідження німецьких істориків, аж до осені 1918 р. жодного зі сторін (Німеччина та росія) не поспішала виконувати досягнуті домовленості.

Отже, у період Першої світової війни шпигуноманія стала надзвичайно поширеним явищем. Її підгрунття формували як об'єктивні чинники, пов'язані із умовами воєнного часу та безпрецедентністю масштабу тогочасних подій, так і цілком штучно породжені страхи суспільства. У губерніях Правобережної України, що з самого початку війни перебували у статусі прифронтових, головним об'єктом переслідувань та звинувачень у шпигунстві ставали громадяни «ворожих» держав і єврейське населення.

Список використаних джерел

1. Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній в роки Першої світової війни / Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2002. Вип. IV. С. 84–110.
2. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: ІУ НАН України, 2021. 631 с.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 864. Спр. 246. 73 арк.
4. Государственный архив Российской федерации (далі – ГАРФ). Ф. 76. Оп. 1. Спр. 56. 576 л.
5. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 263. Спр. 15. 262 л.
6. ГАРФ. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 85. 373 л.
7. ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 222. 527 арк.
8. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 263. Спр. 17. 593 л.
9. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 5884. 389 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 1. 558 арк.
11. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 62. 184 арк.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8616. 85 арк.
13. Настроение в городе // Киевская мысль. 1914. №195. 18 июля. С. 3.
14. О призыве инородцев // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 14 августа 1916. № 24. С. 12–13.
15. Отголоски войны // Киевлянин. 4 августа 1914. № 215. С. 4.
16. ГАРФ. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 71. 457 л.
17. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 265. Спр. 1002. 131 л.
18. Кліщинський П. В. Зміни в соціально-правовому статусі іноземних громадян і національних меншин Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4.: на пошану професора А.О. Копилова. С. 194–203.